

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך יד, תשכ"ג

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

לשוננו לעם

קונטרסים עממיים לענייני לשון
בעריכת ע' איתן ומ' מדרן

כסלו תשכ"ג

מחזור י"ד, קונטרס ב (קל"ד)

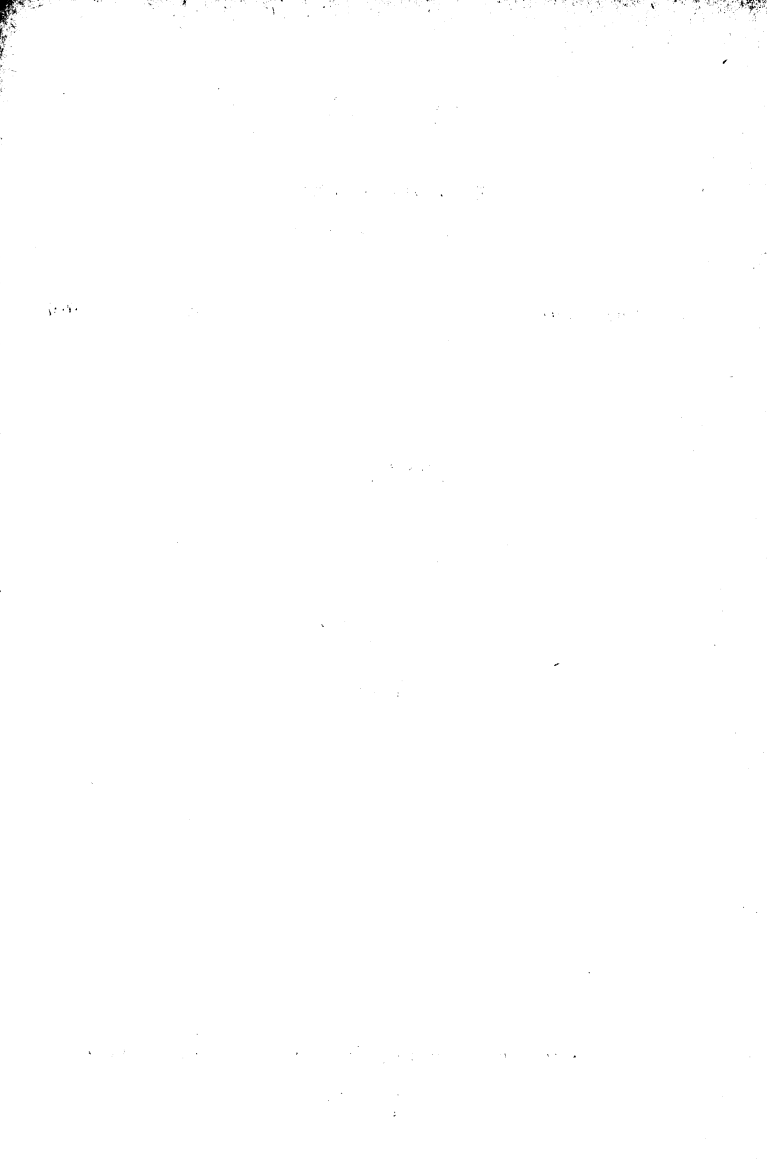
ש"י עולמות

מליצה — קרנה ופירותיה

מאת

דב סדרן

הוצאת המזכירות המדעית של האקדמיה ללשון העברית
ירושלים

למורי וידידי דניאל ליבל בן השבעים

א

„אמר ר' יהושע בן לוי: עתיד הקדוש ברוך הוא להנחיל לכל צדיק וצדיק שלוש מאות ועשרה עולמות, שנאמר: להנחיל אוהבי יש ואוצרותיהם אמלא“ — כך לשון המשנה (עוקצין ח, יב), החסרה במקצת כתבי יד. „דאמרי במערבא משמיה דרבי בר מרי: עתיד הקדוש ברוך הוא ליתן לכל צדיק וצדיק שלוש מאות ועשרה עולמות שנאמר: להנחיל אוהבי יש וגו' יש בגימטריא תלת מאות ועשרה“ — כך לשון הגמרא (סנהדרין ק ע"א). שני לשונות אלה הם יסוד לאמירה המהלכת על פני הדורות והפשוטה בכתב ובעל פה: ש"י עולמות. והמבקש לעיין בדרכה הארוכה, או לפחות, בכמה מתחנותיה, דין שיוכיר לעצמו, כי הכתוב, שמתוכו נדרשה האמירה שלנו (משלי ח, כא), שימש גם דרכי פירוש אחרים, אם קרוב לדרך זאת אם רחוק ממנה. קרוב: „תלמידיו של אברהם אבינו אוכלים בעולם הזה ונוחלין בעולם הבא, שנאמר: להנחיל אוהבי יש ואוצרותיהם אמלא“ (אבות ה, כב), ורש"י מפרש: אוכלין הפירות בעולם הזה ונוחלין הקרן לעולם הבא; להנחיל לאוהבי יש, הרבה יש בידו להנחיל לאוהביו טובה, פשטיה דקרא, ובמדרש אגדה כמנין יש — שלוש מאות ועשרה עולמות עתיד הקדוש ברוך הוא להנחיל לכל צדיק. רחוק: „אמרו עליו

על ר' יוחנן בן זכאי שלא הניח מקרא ומשנה גמרא הלכות
והגדות דקדוקי תורה ודקדוקי סופרים וקלים וחמורין וגזירה
שווה ומשלוח כובסים ומשלוח שועלים שיחת שדים ושיחת
דקלים ושיחת מלאכי השרת ודבר גדול וקטן, דבר גדול מעשה
מרכבה ודבר קטן הוויות דאביי ורבא, לקיים מה שנאמר
להנחיל אוהבי יש ואוצרותיהם אמלא" (בבא בתרא קלד ע"א).
ורשב"ם מפרש כל אלה, ולעניין הכתוב אומר: יש עולמות, וכל
כך למה, כי אוצרותיהן מלאים כל טוב דברי תורה וחכמה".
הצד השונה בין השימוש הרחוק והקרוב ניתן להסתכם
באופן, שהשימוש הראשון דורש עניין יש ואוצרות כעניין
התורה שבעולם הזה, והשימוש האחרון דורש כעניין
שכרה בעולם הבא, שעל כן השימוש הרחוק אינו דורש
עניין יש כמניינו, והשימוש האחרון דורשו. ואין צריך לומר,
כי הייתה גם כעין תפיסת ביניים, וכבר ראינו לו לרש"י,
המדבר על שני העולמות על דרך אכילת הפירות בזה ונחילת
הקרן בבא.

ב

ולעיקר עיוננו, הוא עניין יש כמניינו, מותר אולי לשער,
כי עצם התיבה יש, המתנוודדת בין פועל, כרוב שימושיה
במקרא, ובין שם-עצם, כמיעוט שימושיה בו, היא שהניחה לה,
בכתוב שלנו, פתח לכך. אמנם הקרבה של יש ושל נחלה
מתחזקת מבן-סירא: "על חשבון חֹבֵר ואדון ואורח ועל מחלקות
נחלה ויש" (מב, ג); ומפרש רמ"צ סגל: "ויש = נכסים וקניין".
והוא מוצא כאותו שם-עצם בכתובים אחרים. שם: "תפול [כיפי

אש]ה ועל יש לה [אל תחמ]ד" (כה, כד), ומפרש: "יש לה = רכוש". וכן "אם שלך ייטיב דברי עמך וירוששך ולא יכאב לו" (יג ו) ומפרש: "אם שלך... הנכון לגרוס יש לך, כלומר רכוש". והנה אפילו נוסיף מן המקרא עניין הכתוב: "יש זהב ורֶב־פְּנִינִים וכלי יקר שפתי דעת" (משלי כ, טו), שהמיוחס לראב"ע כולל פירוש, בבואו לפרש הכתוב שלנו (שם ה, כא): "יש — הוא כינוי לקניין הנצחי הנקנה לנחלה עולמית וגם כינוי לקניין הממון; יש זהב ורֶב פְּנִינִים וכלי יקר — ויש כלל, ואחר כן פרט: זהב ורֶב פְּנִינִים וכלי יקר, וכן טעם ואוצרותיהם אמלא". וגם אם נוסיף עניין הכתוב "רֶב אכל ניר ראשים ויש נספה בלא משפט" (שם, יג כג) שנמצא מי שפירשו: יש = רכוש, ואף אם נתפתה לשווי ההקבלות שבין כתוב זה "רֶב [אכל] — ויש [נספה]" ובין קודמו "יש [זהב] — ורֶב [פְּנִינִים]", עדיין לא הוצאנו את המיעוט ממיעוטו, שהרי הגמרא אינה יודעת תיבת יש כשם־עצם אלא מתוך הכתוב הנידון לנו, ואף הלשון המאוחרת הניחתה שם־עצם בתחומו של מעשה בראשית ("יש מאין"), ובייחוד בתחומה של ההגות (יש = נמצא), ואף צירפה לו מסימני ההיכר של שם (ה"א הידיעה), וכך עד ללשון העם ודיבורו הגיעה.

ואין תמה, כי התיבה בכתוב שלנו פירושה מתנודדים אילך ואילך, וכן הארמי מתרגם אותה בשתיים תיבות: יש = שניא סגיאתה, כלומר שנים מרובות, וממילא הוא מגבילה על העולם הזה. השבעים יתרגמוה אמנם בתיבה אחת *ὑπαρξιν* = רכוש, אבל הוסיפו תיבה בסיפא דקרא, *ἀγαθῶν* וכלל פירושם: להנחיל לאוהבי רכוש ואוצרותיהם אמלא טוב או

טובות. ואמנם כבר ראינו בפירוש רש"י לאבות „להנחיל לאוהביו טובה“, ובגמרא פירש רשב"ם „כי אוצרותיהן מלאים כל טוב“, ולכתוב שלנו יאמר רש"י: „יש אתי נחלה רבה“. ואולי כדאי שנוכיר לעצמנו, כי bona הגדרה של קניינים ונחלאות, וכך בלשונות עד עתה: *dobra, Güter* וכדומה. ולדרך זו נמשך יהואש: „צו מאכן אַרבן זיינע ליבהאָבער גוטס און זייערע שאַצקאַמערן זאָלן זיך אָנפילן“. מה שאין כן תרגומים שלפניו — ר' יקותיאל בליץ „אום דאש איך מיין ליב האַבערש מאך ערבן דאש בשטענדיג איז אונ' וויל אירי שאץ קאמירן עד פילין“. ור' יוסף ויצנהויון: „דאש איך מייני ליב האביר וויל מאכן ערבן דאש דא בשטענדיג איז אונ' אירי שאץ קאמירן וויל איך דער פילן“. ללמדך, שנמשכו לפירוש המיוחס לראב"ע: יש = קניין קיים. ולעומתם ראה, למשל, ר' ישראל גלבארט בפירושו לאבות (וילנא תרמ"ב), הנעזר בלשונם: „צוא מאכין ארבין מיין ליבהאבערס איז פאר האנדין און זייערע אוצרות וועל איך דער פילין“; ללמדך, שהוא מתרגם יש = מצוי, והוא לו פועל, והוא על דרך פירוש רש"י.

עינינו הרואות, כי התיבה הקטנה שלנו היא אַם לכמה וכמה חיבוטים, ומוצאם שני דרכי תרגום, ואם להעמידם על דוגמות-קצה, הרי הדרך האחד הוא כשל הוולגאטה הנוהגת העלמת התיבה ואומרת: *ut ditem* כי אעשיר; והדרך האחר הוא כשל האנגלי הנוהג הבלטת התיבה בתרגמו יש בתיבה substance, שאינה מנוקה מהוראה מאוחרת.

ודומה, כי במבוכה זאת מסתדר בנוח דרך הדרוש, הדורש עניין יש כמניינו, ומפרשו כמניין העולמות המעוּתִים לו לצדיק בבא. כי אמנם יד המבוכה באמצע, ניתן ללמוד לימוד עקיפין מכך, שתיבת יש, כשהיא פועל ברור, לא זכתה מידי חז"ל לדרך דרוש כזאת, ואפילו אם שכנתה הכשירתה לכך, כגון הכתוב "יש שכר לפעלתך" (ירמ' לא, טו), או "כי יש שכר לפעלתכם" (דהי"ב טו, ז), וגם כשדרשו לעניין מי שנחשב סמל תלמוד תורה ושכרו, הוא ישאכר — יש שכר, לא נבהלו על שימוש בגימטריה שלנו, וכך היא דבוקה לעניין "להנחיל לאוהבי יש" ונעשתה כציור המצוי של גן העדן. כן, למשל: "לפנים ממנה גן העדן ובה שלוש מאות ועשרה עולמות שנאמר להנחיל וגו'" (מדרש גן עדן, וכדומה). ודרך תרגום ראה בכתב יד קמברידג', שהוא לעת-עתה הכתב הקדום ביותר באשכנזית-יהודית (מהדורת ל' פוקס, ליידן, 1957), ומובא בו שיר גן עדן, ונאמר בו (עמ' 9, שורות 157—158): "אונ' איקליך הייליגר מן / דר ג' ווילן הוט גטן / דעמ' גיבט ג' צו לונא / ד... הונדרט אונ' צ[ח]ן טרונא". פוקס מתרגם, *die hundert und zehn Tron*, ואילו ה' ביים (יידישע שפראך, כך כ', חוב' 1, עמ' 11) מתקן: צו לונא דר כלומר *zu Lohn dar*; ובאמת לא יסכון לא *die* ולא *dar*, אלא צריך להיות *drei*, והכוונה לשלוש מאות ועשרה עולמות. מה שהפייטן מפרש עולמות כלשון "טרונא", כלומר כיסאות מלכות, הוא כעניין לגופו, וספר הזוהר, המחלק את ש"י העולמות (ר"ז מצד ימין וק"י מצד שמאל), רואם גנוזים תחת כורטיא עלאה

טמירא [=תחת הכסא העליון הנסתר], ואנו, שאין לנו עתה
 עסק בנסתרות, דיינו בלשון שגור המרמז על כך: "ודע כי
 אין אדם יכול להתפאר ולהתגדל עצמו כי אם בעשות תורה
 ומצוות להדמות ליוצרו ושמלאכי השרת ישמשו לפניו ולמלוך
 על ש"י עולמות וזה "יקרא אדם" ("שבט מוסר", קושטנדינא,
 תק"א, יט ע"א).

ד

כשאלה לגופה היא, אימתי נקבע הנוסח המצוי ש"י
 עולמות, ומי שיטפל בה במיוחד, יוכל להכריע על דקדוקי
 הזמנים של תולדות התחרות שבינו ובין קודמו: יש עולמות.
 וראה, למשל, ביוצר לשבת ראשונה אחר פסח (וישע אור לר'
 מאיר בר' יצחק): "גוי צדיק שומר אמונים / מראש אמנה
 ירש יש נחלתו"; ור' זליגמן בר מפרש בסידורו: "אברהם
 אבינו שהוא ראש המאמינים והובטח לו ירושת הארץ, ואיתא
 בתנ"ך: בשכר אמנה ירש אברהם אבינו העולם הזה והעולם
 הבא וזהו שאמר יש נחלתו ר"ל ש"י עולמות". אבל מפרש
 קדמון, ר' אברהם בר' עזריאל, אומר: "מראש אמנה ירש —
 פירוש מאמנה ראשונה התחיל בזכות היות גוי שומר אמונים
 וירש יש עולמות לנחלתו שנאמר: להנחיל אוהבי יש —
 ישראל שהאמינו למשה למדו מאברהם שהיה ראש אמנה
 שנאמר והאמין בד' וירש יש עולמות — — ומאמנה ראשונה
 זו זכו ישראל לומר שירה וירשו יש עולמות" (ערוגת הבושם,
 מהדורת א"א אורבך, ח"א, עמ' 7). וסדר זה קיים עצמו, דרך
 צחות, עד דור אחרון, בוירוז מלמדי גמרא ללימוד פרק
 שמיני בבבא בתרא: "קינד מיינס, לערן [=ילדי, למד] יש

נחלין אויף דער וועלט [=בעולם הזה] וועסטו האָבן [=יהיו לך] יש נחלות אויף יענער וועלט [=בעולם הבא]". ולדרך השחק הזה ראה לשון הסכמת הרבנים לצוואתו הידועה של ר' אברהם בר' שפטיל הורוויץ: "ויבוא אלינו אחד מן החכמים יבקשו תורה מפיהו, נודע בשערים — — — רצפה רצופה צרופה כל אמרות אלוה — — — הלא הוא זה החיבור הנקרא יש נחלין אשר הנחיל הגאון הנ"ל לאוהבי יש עולמות" (פראג ש"ז, ומובא בפנקס ועד ארבע הארצות, מהדורת ישראל היילפרן, סי' תתס"א, עמ' 445).

לשון ש"י עולמות הוא, כמובן, על פי הסדר הנהוג, המקדים את המספרים הגדולים למספרים הקטנים, אך אולי השפיעה גם הרהייה מפני סדר האותיות שבכתוב שלנו, הפרוז לנטריקון קשה (ימח שמו) ולזכר קשה כמותו וממנו («אותו האיש»), ואולי היא נסיבה לשינוי סדר הדורות בקצת שמות (שמואל יעקב, שמואל יוסף), וצריך עיון, ובבוא שעתו יכלול גם פשר שינוי היגוי מקומות (יזופול הגויה בידיש אוזופול: קריסטינופול — קריסניפול, מודליבוז' — מזלבוזשיץ, וראה שם הרומן של לייב ראשקין «די יידן פון גאָדלפאָזשיץ», וכדומה). והרי יש ושי שניהם בעלי מובן ועשויים לקיים עצמם שניהם, מה שאין כן י"ח, שאין לו מובן, ושעל כן קיים עצמו ח"י, שיש לו מובן, והתמיד שימושו שלא כסדר המקדים את המספר הגדול, בייחוד בנדרים ופדיונות (ח"י גדולים) משום משמעו, שנתחזק מכוח גימטריא-מפנים-גימטריא: ח"י מניין גוט כלומר טוב (ויש שהוסיפו: גוט מניין טוב עם הכולל). לעניין שינוי המניין המקובל ראה בדרך הפאגינציה,

שהייתה נוהרת ממספרים, שפירושם לרעה, ונהפכו לצד הטובה או לצד הניטרליות; וכדוגמה קרובה ראה, למשל, ספרו של ר' אהרן ירוחם («אהל רחל», תש"ב), שאינו חושש ממספר קיא או קל, אך כותב דר, שלא לכתוב רד; ער, שלא לכתוב רע; ערה, שלא לכתוב רעה; חצר, שלא לכתוב רצח; דש, שלא לכתוב שד; ואפילו כשח, שלא לכתוב שכח, או אשל, שלא לכתוב שלא. וכולנו זכורים ספרים, שציינו שנת תצח, תרחץ (אך, כמדומה, לא תצרח), שלא לכתוב תרצח. אבל בכל אלה יש בריחה מן הרעה, ואילו בעניין ח"י יש רדיפה אחרי הטובה.

ואזכיר את ר' עוזר קניג, מורי לדקדוק, שהיו לו כללים מנימוטכניים משלו, ובהם גם הכלל על ההבדל שבין עולם בחינת מקום ובין עולם בחינת זמן, הניכר בלשון רבים, ולשון הכלל: „ש"י עולמות וחי עולמים“.

ה

השימוש ש"י עולמות יוצא לפנים הרבה, ובבואתם בספרותנו ובלשונו קיימת ועומדת עד עתה, ומרוב דוגמאות נביא דוגמת ח"נ ביאליק, בשירו העשוי כפזמון עם («בהבטחות שוא»):

מְעוֹרֵי נֶגְלָה כּוֹכֵב לִי,
מִל פִּיתִי עֵינֹי קִרְצָה,
וּבִרְכוֹת שְׁלַח לִי מַעַל
עִם פִּתְקֵי זָהָב אֶרְצָה.

וּבַעֲצֵן עֲרוּמִים רָמָז לִי,
 הֶבְטִיחַ שִׁי עוֹלָמוֹת
 וְרָאָה, עַד עֵתָה רָשׁ אֲנִי
 וּמִסָּפֵן עַל אֲדָמוֹת.

אִי כּוֹכֵב עָלֶיךָ, עֲפַעֲךָ פָּז,
 מִדּוּעַ רָמִיתָנִי ?
 אֵיךְ הִגְמוֹל לְאַמוֹנֵת לֵב
 וּלְאַמוֹנָתִי אֲנִי !

הצד השווה שבין שימוש ש"י עולמות לפי מקורו ובין שימושו בשיר הזה הוא תפיסתם כהבטחת גמול, והצד השונה הוא שהמקור רואה את הגמול בבא, והשיר רואה אותו בזה. וכן אתה מוצא את הביטוי שלנו בשירים אחרים, אם דרך קלות ראש, כדרך השיר שלפנינו, אם דרך כובד ראש. מזה, למשל, יצחק יצחק ("אלף לילה", שירי מלחמה, תש"ד, עמ' 34) "קובי גואם ודבריו כמבוע / וש"י עולמות לשומעים מתגלים / איך יסיים? מתי? — לא ידוע / ... הפעם ישא דברו על אנגלים". ומזה מיכאל דשא ("עולת ימים האדמה", תשי"ח, עמ' 186): "אך אין את יודעת עד מה ... / עיוורת, חרשה, אטומה / לכל ש"י עולמות מסביבך / את עוברת לתומך". וכן שמואל שתל (בשירו "תשוקת חצות בבית רב קומות"): "כל הקומות פרוצות. לילות חצות / קרבו בעד הקירות, נפלו תחתן כל המחיצות / בינינו ובין ש"י העולמות / אין אלא עצמנו / נחוש כל צלעותינו אף לא אחת לוקחה". וראה בשיר

אחד של א"ש שווארץ הכותב: "יימחו נא החיים, יאבדו ש"י עולמות! / כי מותם מותך הוא, ואני בשיר נקמות / ועז של שמשון נופל יחד עם הפלשתים / ארנינה את השאול ממוקדי אש ורשתם" (שירים, תשי"ט, עמ' 42), ובשירו אחר: "ואתה פה כמנחם גורל ש"י עולמות / בין פחד ובין תקוה רבה תרחף / במאזני רופאים תשקול: היחי או ימות / שבע ימים עיף חיים שנסתחף" (שם, עמ' 135). ההבדל שבתפיסת שני המשוררים האחרונים את הביטוי שלנו הוא בכך, שהאחרון נוטע את העולמות בעולם קרוב, עולם החיים, ולא זו בלבד שהם סותרים את המיתה, אלא עוברים כאחת עם מחיית החיים, ואילו הראשון מרמיזנו על עולם רחוק, גן העדן — אם כי לא זה שיהיה בבא, אלא זה שהיה ואבד בזה (לפני תרדמת אדם הראשון).

עד היכן ניתן לתלות את ש"י עולמות בעולם הזה, ראה ר' בנימין, — במאמרו על הצייר אברהם נוימן ותמונותיו יאמר, שהגרמנים "קבעו במוחם כי רק גרמני עם ה־Gemüt [מזג הנפש] אשר לו ועם אהבת הטבע אשר בקרבו מוכשר לצייר תמונות נוף כאלה, מסוגל להשתקע כך בש"י עולמות של מראות הטבע, — — והנה בא יהודי מבית המדרש, יהודי של דף־הגמרא וטבילת הגוף במים קרים של המקווה ותלה לפניו — — תמונות נוף — —" (משפחות סופרים, ירושלים, תש"ך, עמ' 350). אולם ברגיל בא הביטוי שלנו או כלשון הבטחה טובה או כלשון מספר מופלג. וכדוגמה נאה מי שמסתייע בו בכל המצבים, והוא צבי וויסלבסקי: "והתחלה מבטיחה, לעתיד לבוא, לא ש"י עולמות, אבל מבטיחה עולם

קטן הפתוח לגדולות, אם תבוא שעת רצון" («אורות בדרך», תשכ"א, עמ' 86), וכן יאמר לעניין הפשיטה למרחבי העשייה של אירופה, שהייתה «מוכת תמהון ומבוכה מנסיון כושל, מזהיר בתחילתו, מזהיר ש"י עולמות בעולם הזה, של התבוללות וטמיעה בארצות אירופה הנאורות" («יחידים ברשות הרבים», תשט"ו, עמ' 181); או: «ודאי יפה יהיה לפרט, שפתח לפניו ש"י עולמות של מחשבה עצמית והנאה עצמית, בלתי כבולות כפותות על ידי חוקי חיים וגדרי מחשבה של אחרים" («אורות בדרך», עמ' 235).

ו

הרוצה בדוגמה חדה במיוחד לשימוש המצוי של הביטוי שלנו, ימצאנה בשימוש, שאפשר שהיה בתחילתו מכון לעניין מסוים, וסופו יצא מכללו, ונעשה שם דבר לריבוי מופלג, והוא עניין ש"י טבילות, וראה, למשל, בקומדיה של אהרן וולפסון-האלה, — דברי ד' יוספכה: (מערכה א', מחזה ז'): «איך ווערר מיר דאך ע תשובה מקבל זאהן, איך ווערר האנט נאכט נישט עסן אונ ווערר מיר ש"י טבילות טובל זאהן», ובנוסח העברי שלו (מהדורת דב וויינריב, תשט"ו, עמ' י'): «אבל מה ידמה אדוני, כי רצוני לקבל עלי תשובה ובת טות ואטבול עצמי ש"י טבילות». וכן יל"ג (בשירו «בירח בלילה»): «עשיתי תשובה ואצום הפסקה / ובמקוה כשר, חציו מי רגלים, / טבלתי ש"י טבילות ואחלק צדקה / ואכון בתפילה את לבי לשמים" (והוא חוזר ומשלב דברים אלה באחד פרקי «צלוחית של פלייטון»). אין בידי להכריע, אם עניין

ש"י טבילות הוא הפתח להחלפת עולמות בשם-עצם אחר, שהרי מניין הטבילות שונה, ושגרתו כדרך המקרא שבע פעמים. ושוב צבי וויסלבסקי: "הוא עמד וטבל עצמו שבע טבילות בעושרו של עולם ובאושרו של עולם" (כנ"ל, עמ' 84). וכן: "היו בבחינת סופרים, שהיו סופרים כל אות ואות, כל רמז ובן רמז, קולעים אותם מקלעת חדשה, נוטלים מכאן ונותנים לכאן, טובלים שבע טבילות שבלב לפני כל נטילה ונטילה, מברכים שבע ברכות של שמחה על כל נתינה ונתינה" (שם, עמ' 231).

אולם כשם שאנו רואים אותו באדיקותו (שבע טבילות, שבע ברכות), אנו רואים אותו בפריקתו; וראה, למשל: "והרי מעשים אלה — — הרחיבו הרחבה עצומה את בית מחייתו של האדם, פתחו לפניו ש"י אפטרות של התפשטות, של עילוי וריבוי, בכל רשויות העשייה האנושית" (שם, עמ' 59). ולא עוד, אלא יש שהוא משנה מטבע כדי להטעימנו טעם ריבוי מופלג: "רובם של הקוראים מבני העלייה — — לא היו זקוקים לאכילה גסה משולחן הרעיונות, ההרגשות, החוויות: די היה להם בטעימה קלה חטופה, שהטעימה להם ש"י טעמים, והמאכלים צריכים שיהיו גם רבי תבלין ורבי תמצית חיונית" (הרומן והנובילה, תשכ"א, עמ' 5). לכאורה יכול היה להתאמן למטבע ק"ן טעמים, ואף היה נשכר בתוספת הומור של כפל הוראת טעמים, עניין נימוק ועניין תיאבון, אבל אפשר אירוניה מכוונת היא: ש"י עולמות, שאין בהם אכילה ושתייה אלא צדיקים יושבים וכו', וש"י טעמים של אכילה דחוקא. ואין צריך לומר, כי אירוניה מכוונת היא שגרמה לו לי"ת ברנר

החלפה פיקאנטית: „ותבריך — — מרפים את ידיהם ומניחים אותם מעשות ש״י מעשיהם הגדולים ומהפוך ומהעמיד את תרפ״ט העולמות שיש בכוחם להפוך או להעמיד“. ולא קיים הביטוי מעיקרו, שכן ש״י (310) מעשים הבונים ומחריבים תרפ״ט (689) עולמות — אין לך אירוניה עוקצת מזו.

ואפשר ששימושי האירוניה המצויים נותנים, כי שימוש של הביטוי שלנו בהחלפת עולמות בעצמים אחרים, כשם שאתה מוצאו בפרוזה, אי אתה מוצאו בשירה. אך ראה דוגמה כפולה בשיר אחד לא' עזרא [פליישר]: (1) „וכך בכל ש״י מיתרי נשמתי כי זכר אזכרך / ושיר אני לך וקינה, וחלום של תוחלת וכאב“; (2) „נושאת על שכמה הכפוף עול קורות בית כלאה הטחובים, עול ש״י זכרונות של סיוט אדומים וכבדים ואילמים / עול אלף לילות ארוכים חשוכי חלומות ותנומה“ (מכתב אל מעבר לחומות, הצופה, י״ד תשרי תשכ״ב). לשון אחרון („אלף לילות“) מעיד, כי אלה לשונות של ריבוי מופלג.

ז

ועניין ש״י עולמות נעשה כעניין סאטירה נודעת — הוא שירו של וולוול זבארז'ר (בנימין זאב אהרנקראנץ) „דער באַנקראַט“ [=פשיטת הרגל], שנדפס בכפרו „מקל נועם“ (1878, ח״ד — ואנו מביאים בזה לפי האנתולוגיה של שירי עם בידיש, מהדורת גוסטאף הרמן דאלמאן, ליפסיא 1888, עמ' 37—42, אך בכתוב מודרני); ועניינו הקדוש־ברוך־הוא היושב על כיסאו, בסמוך לגן־עדן ובאים לפניו צדיקים הרבה, והם

הרב, החזן, השמש, השוחט, המוהל, המהול, ובייחוד חסיד של רבי, וכל אחד ואחד משבח את עשיותיו שלו ומסיים: וויל איך, גאט, מיט דיר ריידן / זאלסט מיר צינדערט פארגעלטן / מיר איז ווייניק דאס גן עדן / איך וויל דריי הונדערט מיט צען וועלטן [=רצוני, השם, לדבר עמך, כי תגמלני עתה, אני מעט לי גן-העדן, אני רוצה שלוש מאות ועשרה עולמות]. וסופו של דבר הקדוש-ברוך-הוא: „ווי קאן איך — זאגט ער — אייך פארגעלטן / כאטש איך בין דער גרויסער גאט / ווו זאל איך נעמען אזוי פיל וועלטן? / און איז ארויס באנקראט“ [=איך אוכל, יאמר, לגמלכם, אף שאני האל הגדול, מאין אקח עולמות כה הרבה! — וסופו פשט את הרגל].

שיר זה נעשה כשיר-עם ממש, ונפלו בו קצת שינויים, וכן, למשל, מביא את ההדרן שלו קלמן הייזלר בשיר שלו „כאמבער לעקיש ער“ [=חיים בר שוטה הוא], והוא מעשה באותו שוטה, הבא ברוב מהומה לבית אביו של המשורר ותובע ארבע פרוטות המגיעות לו, והאב משיב לו דרך פתגם „גאט האט געשוואוירן / סאל נישט ווערן פארלוירן“ [=אלהים נשבע כי לא יאבד כל-מאום], והרי אותו שוטה נענה ברקידה זומרה: „וויל עך גאט מיט דיר ראידן, / זאלסט מיר אלעס פארגעלטן / מיר איז ווייניג דאס גאנצידן / און דרייהונדערט און צען וועלטן“ („קומארנער פארשונינען“, ניו-יורק, הוצאת גאליציע, 1930, עמ' 31). לאמור, הוא מפליג בתביעותיו מכל התובעים שבפזמונו של וולוולי, שכן מעט לו גן העדן, לרבות ש"י העולמות. ואפשר שהשינוי הזה הוא ברוח הפירוש המחודד לעניין כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא, דהיינו כל

ישראל ש"י העולמות חשובים להם כחלק בלבד של השכר
המגיע להם בגן-עדן.

ונח פרילוצקי מביא את השיר, מפי העם, בכלל משחקי
פורים (זאמליכער, כרך ב 1917, עמ' 116-117), ובו דברי הרבי:
"וויל דער גאט, א — א — / וויל ער מיך איבערגליטן /
פיר מיר אי' ווייניק דער גאנאדן / דראַ הינדערט אין זיבן
וועלטן" (=שלוש מאות ושבעה עולמות). וכך גם דברי החזן.
ואילו השוחט מבקש: "דראַ הינדערט אין צייען וועלטן"
[=שלוש מאות ועשרה עולמות]. אך השיר נעשה גם עניין של
חיקויים, וראה שירו של סיימון פרימן, ממשתתפי "ארבייטער
פריינד", שכתב שיר ושמו "310", והוא דיאלוג בין קאפיטליסטן
ובין פועל (הריני מביא לפי קלמן מרמר, "דער אנהויב פון
דער יידישער ליטעראטור אין אמעריקע", 1944, עמ' 32) —
הראשון מגן על הניצול, במה שהוא מקבל עולם אחד בלבד,
בעוד שהאחרון יאמר: "דאָרט / אין הייליקן אָרט / וועלטן
פֿאַר דיר / גאר אַן א שיעור" [=שם, בבית הקברות, עולמות
בשבילך, ללא שיעור]; והרי חובה היא להודות, כי "דריי
הונדערט און צען איז מער ווי איינס" [=שלוש מאות ועשרה
הם יותר מאחד], והפועל משיב לו: "די וועלט האָב איך
געמאַכט רייך / איך שטייג ארויס פון די גריבער / און נעם
אלץ איבער / און לאז יענע פאַר אייך" [=את העולם עשיתי
אני עשיר, אני עולה מן הקברות ונוטל את הכול, ואת ההם
אני מניח לך].

אבל אם להשפעת פזמונו של וולוול זבאראז'ר, הרי
דוגמה גדולה לכך הוא י"ל פרץ, המשתמש בחרוזי הפזמון

בשירתו הנודעת „מאָניש“, שנאמר בה (יידישע פּאָלקסביבלי-
אָטהעק, 1888, עמ' 156): „געה צריק מאָניש, וועט נאָך גאָטט/
מיט ש״י עולמות דיר פּערגעלטען / מאָניש צי איז מאָריע /
ווערט דריי הונדערט מיט צעהן וועלטען“ [=חזור בך, מוניש,
ועוד אלהים בש״י עולמות יגמלך; מוניש, מוניש, האם מְרִיָּה
שווה שלוש מאות ועשרה עולמות]. ניקוד עולמות מוכיח על
הקרי של המשורר ביידיש הזמושצ'אית שלו, שהטעם הוא
בהברה ראשונה: *ojlumes* [ולא *ojlumes*, ולפי שמחברו של
„מאָניש“ קָבל, כי שלום עליכם הטיל בו שינויים, דין לעיין
בנוסח הקדום שנשמר (ופרסמו ז' רייזין, ייווא בלעטער, 1937,
עמ' 279), ובו שינויים מועטים לענייננו: במקום „דיר“ כתוב
„דיך“, ובמקום „דריי הונדערט אונ צעהן וועלטען“ כתוב
„דריי הונדערט אונ 10 וועלטען“. אבל בנוסח אחר נמחק עניין
תרגום מניינו: „די היטער פון זיין תורה / מיט ש״י עולמות
פארגעלטן / זאָג־זשע, בחור, איז א דייטשקע / ווערט אזוי פיל
שענע וועלטען [=את שומרי תורתו יגמול בש״י עולמות,
אמור נא, בחור, האם אשכנזייה שווה עולמות נאים מרובים
כל כך].

ח

ונחזור לדרך המעמיד את שלוש מאות ועשרה כשם
דבר של ריבוי כנגד אחד כשם דבר של מיעוט, לרבות הרעיון
הגנוז בו, וכשם שמצינו אותו במרומו בדברי צבי ויסלבסקי,
נמצאנו בו במפורש: „הסובייקטיביזמוס הישראלי המפורסם
— — שכוונס כביכול את כל האובייקט — — בנפשו, עם

שביטל אותו והקים עולם מלא (ולא אחד, אלא ש"י עולמות כנגד האחד הממשי, העוין שאינו בכיבוש אלא בביטול). פשט צורות ולבש צורות וסופו שנתגלגל בריבולוציוניזמוס" (יחידים ברשות הרבים", תשכ"ז, עמ' 20).

ועוד זאת, לעניין תרגום הביטוי ראינו, כי הברה אחת ש"י מחייבת חמש הברות דריי הונדערט און צען, והוא קושי, בייחוד אם הביטוי הוא כשיר קצר-שורה, ונראה, כי התחבט בכך מתרגם פזמונו של ביאליק, הוא ישראל מה-יפית: "און וועלטן האָט ער צוגעזאָגט מיר / אויף זיין צויבער לשון / ביז היינט בין איך אויף צרות / חלש פאַר אַ גראַשן". אם לחזור ולתרגם את התרגום, הרי לשונו: ועולמות הבטיח לי, בלשונו-קסם, עד היום אני שרוי בצרות, מתעלף [=כִּלְהָ] לפרוטה. אנו רואים, כי המתרגם שמת את המספר, כנראה מתוך שלא יכול היה להמיר הברה אחת בחמש הברות. בעצם, היו לפניו שתי דרכים — הדרך האחת הוא קיום המטבע כעיקרו, וראה למשל, י"י טרונק ("די וועלט איז פול מיט נסים", בואנוס-איירס, תשט"ו, עמ' 135): "ר' שמואל שעפטל האָט געבעד געזען, ווי דער בעל-דבר האָט זיך צו אים גענומען מיט צוויי פייערן. דער ימח-שמו וויל דווקא ביי אים צונעמען אַלע ש"י עולמות וואס ווארטן אויף אן ערליכן ייד" [ר' שמואל שבתיל ראה, המסכן, שבעל-הדבר נטפל לו בשתיים אָשים. הימח-שמו רוצה דווקא ליטול מעמו כל ש"י העולמות המצפים לו ליהודי כשר]. הדרך האחרת היא קיום הנוטריקון בלבד, וראה, למשל, יעקב גלאַטשטיין, השם בפי ר' נחמן מבראצלאב דברים לר' נתן ("פון מיין גאנצער מי", ניו-יורק, 1956, עמ'

166): „ביינאַכט, אויב דו האָסט אַן אויער / הערסטו ווי יעדער
טויער / פון אלע ש״י וועלטן / וויינט מיט איין רוף : / גוף“
[=בלילה, אם יש לך אוזן, אתה שומע, איך כל שער של כל
ש״י העולמות, בוכה בקריאה: גוף]. אין להכריע, מה היה
ישראל מה־יפית עושה, לו העלה על דעתו שתי דרכים אלו
(הדוגמאות המובאות נדפסו שנים מרובות אחרי מותו), אך
אפשר שטעם שמיטתו היה בחששה מפני צירוף־כלאיים.

ט

אבל דווקא שמיטתו עושה את המספר המסוים כדבר
של אין מספר, ועל ידי כך הגביר, מבלי משים, את תפקידו
כשם־דבר למספר מופלג. ולא עוד, דומה עלינו, כי כך אמנם
הייתה דרכו של הביטוי שלנו, ואף נאמר השערתנו, כי כתחנת־
ביניים בין הוראתו כמספר מסוים ובין פירושו כמספר לא
מסוים, מופלג, אין־מספר, הוא הכתוב „ששים המה מלכות
ושמונים פלגשים ועלמות אין מספר“ (שיר השירים ו, ח). ולא
נפליג להשערת רישומו של הדרוש עלמות — עולמות,
והיפוכו [ש״י] עולמות — עלמות, לצד חיזוק הבטחת החזירות
בגן עדנו של מוחמד¹, אלא נסתכן בדוגמאות מבית: „והיו

1. וכנגד הניאותים לאור של דרוש ש״י עולמות — ש״י עלמות,
ראה לעניין מספרן ע' בלושטיין, המספר על מי שנשברה רגלו, ואירע
לו נס שאינו טורקי (דער קאַרטענשפילער וכו', וילנא, תרפ״ה, ח״ג
עמ' 84): „דען מען זאגט אַז דער גוטער מאהאמעד האט צוגעזאגט צו
וויינע גלויביגער, אַז נאך דעם טויט וועט מיט זיין יעדער טערק האַבען

משני אריות יוצאים קונדיטין ושני אריות זוחלים מיני בשמים לקיים מה שנאמר לריח שמניך טובים וגו'. ומאיוה מקום היו נובעין? מגן עדן, להראות דוגמה לישראל לעתיד לבוא, שהן עתידין לראות כל אלה בעיניהם, שנאמר: על כן עלמות אהבוך אל תקרי עלמות אלא עולמות" (כסא ואיפודרומין של שלמה המלך, בית המדרש לילינק ח"ה). ואם לדוגמה קרובה, ראה י"ג: "והוא פקיד הטובל חמש טבילות בין — — — יענקל מחזיק בית המרוח, שהיה בא אליו דרך אחוריים עומד כעבדא קמיה מאריה וכורע שלוש קריאות [=כריעות] ושבע השתחויות — — — אילו הייתי בא בהשכלתי לגמר בישול — — — והייתי לריפורמטור — — — והייתי מתיר להם אם לא משהו חמץ בפסח, לכל הפחות משהו מצה בערב פסח, והייתי מנחיל לכל אחד ואחד מהם ש"ר עלמות של הפקר שאותם הם מבקשים" (צלוחית של פלייטון, מהדורת "דביר" הגדולה, עמ' ר"ג). ואיפכא ראה יעקב שטיינברג: "רק אח לי הלילה / ממשלתו כאחת גם צרה, גם גדולה, / ואם רחב וגדל — לעין לא נראה / ואם בחיקו אין מספר עולמות — / הוא כבש את עצמו בענווה ויראה / כמוני עלי אדמות" (נכתב ב-1904; שירים ליפסיא, תרפ"ג, עמ' ל"ב); וכן ראה יעקב כהן: "הי

זיבען יונגע פריילינגס פאר ווייבער אונ ער וועט מיט זיין הוליען אונ טאנצען. היינט צו איך וואלט גיווען א היקענדיגער טערק, וויא וואלט איך טאנצען מיט זיין" [=שכן אומרים, כי מוחמד הטוב הבטיח למאמיניו, כי אחר מותו יקבל כל טורקי שבע בתולות כנשים, והוא יתהולל וירקד עמהם. והנה, אילו הייתי טורקי חיגר, איך הייתי מרקד עמהן].

רבי, קדושי חנני / קשים חיי ומר לי מר / הלא אתה יודע! /
 אוצרות ברכה אין ספור לך / ש"י עולמות לזכות בם — /
 ברכה אחת, ואם קטנה / הלא אצלת לי! (שירים, תרצ"ח,
 עמ' תטז). וראה דרך חריזה דוד אבידן: "כפות ידינו בכיסים,
 וגם בתורף הן חמות / לא במקרה נתחבבו על עולמות /
 לא במקרה מהר כל כך חצינו את העולמות" (כרטיס ביקור").

י

אך עולה על אלה וכאלה דוגמה משל ח"ג ביאליק:
 "כמה שמשות! כמה רקיעים! אגם אגם ושמש בקרבו, שלולית
 שלולית ורקיע מתחתה. שברי עולמות וגזרי רקיעים חדשים
 מתחת למים עד לאין מספר — ש"י עולמות" (ספיח). נהיר,
 כי המשורר משעשע מדעת בעניין עולמות אין מספר —
 עולמות אין מספר, ומעמיד ש"י עולמות בחינת עולמות אין
 מספר, וכך כלל שימוש².

2. וראה עניין ההצדיקים, שהם מראין אותו באצבע ואומרים, כי
 זה אלהים אלהינו עולם ועד והוא ינהגנו עלמות; עלמות — בעלימות;
 עלמות — בזריזות, עלמות — כאילו עולמתא (ירושלמי מו"ק פ"ז ה"ו).
 והמעניין, כי גם דרוש זה מרמז לגן-עדן (המחול, שעתיד הקב"ה לעשות
 לצדיקים).